

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historicolitteraria 22 (2022)

ISSN 2081-1853

DOI 10.24917/20811853.22.24

Paweł Stępień

ORCID 0000-0001-7451-6219

Uniwersytet Warszawski

Pierwsza monografia zbioru kazań Mikołaja z Błonia

Lidia Grzybowska, *Kazania de tempore i de sanctis Mikołaja z Błonia*.

Zarys monografii, Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, Warszawa 2020 (Studia Staropolskie. Series Nova 50), ss. 544

Religijny charakter łacińskojęzycznych pism Mikołaja z Błonia (zm. między 1442 a 1448) przesądził o nikłym zainteresowaniu jego twórczością, mimo że cieszyła się ona szeroką sławą w średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europie. Badania XIX- i XX-wieczne zaowocowały zaledwie dwoma ujęciami monograficznymi: sześćdziesięciostronicową rozprawą znawcy prawa kościelnego, Bolesława Ulanowskiego, z 1888¹, oraz dysertacją habilitacyjną historyka Kościoła, ks. Marka Zahajkiewicza, opublikowaną w 1979². Jak dotąd, kazania Mikołaja ze zbioru opatrywanego mianem *Viridarius* przyciągały uwagę badaczy jedynie okazjonalnie (m.in. jako źródło egzemplów³). Tym większą wartość ma pierwsza monografia poświęcona tej kolekcji, przygotowana starannie przez dr Lidię Grzybowską z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Publikacja – wyróżniona w grudniu 2021 trzecią nagrodą „Studiów Źródłoznawczych” im. Stefana K. Kuczyńskiego w kategorii „Książki z zakresu źródłoznawstwa i nauk pomocniczych historii” – przybliżyła nas do głębszego rozumienia fenomenu europejskiej popularności kazań Mikołaja z Błonia, a zarazem dobrze poświadcza możliwości wieloaspektowego rozpoznawania kultury późnego średniowiecza, otwierające się za sprawą interdyscyplinarnych dociekań nad ówczesnym kaznodziejstwem.

O powadze, wiarygodności i rozmiarach wysiłku autorki dobitnie przekonują liczby. Jej książka liczy 40 arkuszy wydawniczych, a obszerny tekst dowodzi wnikliwej lektury źródeł, których lista obejmuje ponad 200 pozycji, głównie łacińskojęzycznych, oraz opracowań, których bibliografia mieści ponad 1150 pozycji w języku polskim, angielskim, czeskim, francuskim, hiszpańskim, łacińskim, niemieckim,

¹ B. Ulanowski, *Mikołaj z Błonia, kanonista polski z pierwszej połowy XV wieku*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 23, Kraków 1888, s. 1–60.

² M. Zahajkiewicz, „*Tractatus sacerdotalis*” Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu wieku XIV i XV, Lublin 1979.

³ Zob. T. Szostek, *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997.

niderlandzkim, rosyjskim i włoskim. Głównym przedmiotem dociekań, szczegółowych analiz, interpretacji, zestawień, uogólnień jest kolekcja 131 kazań *de tempore* oraz 51 kazań *de sanctis* Mikołaja z Błonia. W sztrasburskiej edycji inkunabułowej Georga Husnera (1498), z której korzysta L. Grzybowska, zostały one wydrukowane na ponad 950 stronach *in quarto*⁴, a ich gruntowne przebadanie wymagało nie tylko dobrej znajomości języka łacińskiego, lecz także średniowiecznej paleografii, jako że – zgodnie z ówczesnym zwyczajem – w tekście występują liczne abrewiacje.

Podtytuł książki: „*Zarys monografii*” ujawnia śmiały i jednocześnie ostrożny zamysł autorki, by wobec rażącego niedoboru prac o „jednym z najpopularniejszych kaznodziejów w Polsce i w Europie” (s. 12) dać choćby „pobieżne omówienie wielu rozmaitych aspektów” jego zbioru kazań (s. 24), a tym samym zaproponować monografię o „charakterze propedeutycznym”, przynoszącą na wstępnym etapie badań „jedynie szkicowe nakreślenie najważniejszych problemów i zagadnień” (s. 11). Tak zaprojektowaną pracę otwiera rozdział ukazujący konteksty historyczne kazań Mikołaja (m.in. religijne, polityczne, społeczne, gatunkowe, biograficzne) (s. 27–80). Po nim następuje rozdział badający retoryczny wymiar Mikołajowego kaznodziejstwa i cechy jego *ars praedicandi* (s. 81–199). Rozdział trzeci odsłania strategię interpretacyjną stosowaną przez autora (s. 201–308). Rozdział czwarty zaś przedstawia wybrane przejawy średniowiecznego obrazu człowieka i świata obecne w kazaniach Mikołaja z Błonia (s. 309–471).

Próba ujęcia monograficznego, jakkolwiek wstępnego, szkicowego i przekonująco uzasadnionego przez L. Grzybowską, pociąga za sobą jednak i niekorzystne następstwa. Ceną wieloaspektowego, panoramicznego zarysu jest niemożność nasświetlenia różnych zagadnień z równą wnikliwością i samodzielnością. Stąd choćby konieczność powtórzenia ustaleń poprzedników na temat życiorysu Mikołaja, skoro kwerendy przeprowadzone w poznańskich, warszawskich i krakowskich archiwach i bibliotekach nie przyniosły nowych szczegółów biograficznych (s. 50). Stąd nieuchronne przyjmowanie postawy nie tyle krytycznej weryfikacji, ile raczej zawierzenia ustaleniom innych badaczy w kwestiach mniej dogłębnie rozpoznanych przez Autorkę. Wielowymiarowość monografii skłania również do zachowania właściwych proporcji między poszczególnymi partiami wywodu. To zaś skutkuje niekiedy koniecznością ograniczania się wówczas, gdy możliwe byłoby znacznie obszerniejsze ukazanie cennych wyników badań własnych, jak ma to miejsce w wypadku rozważań na temat typów *exordium* w kazaniach Mikołaja z Błonia (s. 135).

Podkreślić wszakże należy, że istotną zaletą omawianej rozprawy są komentarze ujawniające rozwagę, ostrożność i świadomość metodologiczną badaczki. Jeśli zatem uzasadnia ona wybór ujęcia monograficznego, to nie przemilcza bynajmniej korzyści, jakie niosłaby szczegółowa analiza wybranych problemów (s. 24). Kiedy komentuje przyjętą przez siebie strukturę wywodu, zaznacza, że „Kompozycją pracy rządzi [...] arbitralnie przyjęty podział na sferę języka, sferę interpretacji

⁴ *Sermones uenerabilis magistri Nicolai de Blony, decretorum doctoris, capellani episcopi Bosnoniensis [...], ualde deseruientes populo, sed et clero utcumque docto eos digne legenti, predicanti aut audienti, de tempore et de sanctis*. Argentine 1498.

i sferę idei, przy pełnej świadomości tego, że są one w gruncie rzeczy nierozzerwalne i nawzajem się determinują” (s. 23). Gotowość do wskazywania innych możliwości badawczych, przypomnienie o hipotetycznym charakterze wielu założeń w dociekaniaх nad biografią średniowiecznego twórcy i nad jego dziełem (np. na s. 50 czy na s. 80), zapobieganie uproszczeniom i anachronicznemu rozumieniu wielu zagadnień rozpatrywanych w monografii (np. na s. 152, 191, 376–377) – wszystko to poświadcza rozległą wiedzę o złożoności tak przedmiotu badań, jak i problematyki metodologicznej.

Dobre rozeznanie w teorii badań znajduje dobitne potwierdzenie w owocnym doborze metod, którymi posługuje się autorka. Pragnie ona „spojrzeć na kazania Mikołaja z Błonia poprzez perspektywę, jaką dają założenia lektury retorycznej i hermeneutyki” (s. 18). Jak trafnie stwierdza, „Nie da się oddzielić lektury retorycznej od takiej interpretacji tekstu, która zmierza do odkrycia głębszego sensu i umieszczenia go w szerszym kontekście historycznym, społecznym, światopoglądowym etc.” I dodaje: „»Techniczną« podstawą takiej lektury jest oczywiście *close reading*, uważne czytanie, które wychodzi od tekstu, a nie od presupozycji” (s. 19). O efektywności analiz i interpretacji L. Grzybowskiej przesądza odpowiednie powiązanie wnikliwej lektury kazań, opartej na mocnych fundamentach filologicznych, z odczytaniem w rozległej literaturze przedmiotu, naświetlającej różnorodne wymiary średniowiecznej kultury. Dowodem zaś dojrzałego namysłu nad wynikami własnych dociekań jest nakreślenie kierunków dalszych badań nad zbiorem kazań polskiego autora (s. 475–477).

Pośród czterech wspomnianych już obszernych rozdziałów książki rozdział pierwszy *Mikołaj z Błonia i jego czasy* (s. 27–80) w najmniejszym stopniu pozwala dostrzec oryginalny wkład Autorki w badania nad twórczością Mikołaja i nad kaznodziejstwem średniowiecznym. Zgodnie z założeniami właściwymi dla zarysu monografii ta część pracy pełni funkcję wprowadzenia do dalszych, już szczegółowych, dociekań. Wykorzystując bogaty zasób literatury przedmiotu, L. Grzybowska szkicuje „tło historyczno-kulturowe”, przedstawia zwięzłe dzieje kaznodziejstwa oraz skupia się na głównych właściwościach kazania średniowiecznego (s. 27–49). Następnie zaś umieszcza w tak nakreślonym kontekście postać polskiego autora, próbując ukazać jego „biografię intelektualną” (s. 49–80), ze szczególnym uwzględnieniem środowiska intelektualnego, które ukształtowało Mikołaja z Błonia.

„Propedeutyczne” zalety rozdziału pierwszego nie usuwają jednak pewnych niedogodności, wynikłych z takiego rozplanowania wywodu, by przybliżenia poprzedzić wizją panoramiczną. Dobrą odpowiedzią na ryzyko nadmiernej ogólności tła epoki jest sfunkcjonalizowanie tworzących je informacji. Powiązanie wszakże rozważań o gatunku kazania i jego przemianach (s. 32–49) z analizą kazań Mikołaja może nastąpić dopiero kilkadziesiąt stron później, w rozdziale drugim (s. 125). Podobnie próba hipotetycznego opisu biblioteki polskiego pisarza (s. 69–72) znajduje naturalne dopełnienie w analizie przytoczeń zawartych w jego kazaniach dopiero w rozdziale trzecim (podrozdział *W kręgu lektur Mikołaja z Błonia*, s. 203–247).

Kolejne rozdziały – *Ars rhetorica i ars praedicandi kazań Mikołaja z Błonia* (s. 81–199) oraz *Hermeneutyka, egzegeza, modi legendi* (s. 201–308) – stanowią najcenniejszą część monografii. Pierwszy z nich przedstawia wyniki analizy retorycznej kazań Mikołaja. Analiza ta uwzględnia pięć etapów tworzenia i wygłaszania mowy (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio*), wiążąc je z zaleceniami późnośredniowiecznych traktatów *ars praedicandi*. Ponadstustronicowy wywód umożliwia wgląd w tajniki warsztatu kaznodziejskiego Mikołaja, ujawnia różnorodność technik używanych przez niego w kolejnych fazach prac nad kazaniem, pokazuje zgodność jego rozwiązań ze wskazówkami ówczesnej sztuki układania kazań, ale także cechy szczególne jego sposobu tworzenia. Wnikliwe rozpoznanie sekretów *ars sermonandi* polskiego pisarza idzie tu w parze z wiarygodnym i głębokim osadzeniem rozważań w kontekście kultury intelektualnej i religijnej późnego średniowiecza. Dowodnie świadczy o użyteczności metody. Prowadzi do znaczącego pomnożenia znikomej dotąd wiedzy o *Sermones de tempore et de sanctis* Mikołaja z Błonia. Jest wreszcie dogodnym punktem wyjścia do dalszych badań, zwłaszcza komparatystycznych, które pozwolą określić jego miejsce na mapie europejskiego kaznodziejstwa XV stulecia.

Nie mniej istotny wkład w poznanie Mikołajowej kolekcji kazań oraz kompetencji teologicznych pisarza przynosi rozdział trzeci, poświęcony jego strategiom lektury. Wychodząc z założenia, że kazanie stanowi zapis odczytania źródeł, do których sięga kaznodzieja i które poddaje interpretacji, autorka skupia się na właściwej mu „sztuce wyboru” (*ars eligendi* Jana z Garlandii), a następnie stosowanych przez niego metodach objaśniania tekstów. Obszerny przegląd odwołań pojawiających się w kazaniach Mikołaja obejmuje „Pismo Święte, komentarze, źródła słownikowe i encyklopedyczne, odwołania antyczne oraz pozostałe”, czyli „dzieła filozoficzne, prawnicze, historyczne itd.” (s. 207). Również tym razem próba „określenia [...] sposobu czytania” stosowanego przez pisarza (s. 207) uwzględnia bogaty kontekst kultury intelektualnej i religijnej jego czasów, odsłaniając zarówno znamiona przynależności twórcy do tej kultury, jak i tropiąc jego odrębny ślad autorski (s. 203–247, 274–308). Jednocześnie badaczka przedstawia strategie interpretacyjne kaznodziei, umieszczając je w kompetentnie nakreślonym kontekście semiotyki średniowiecznej (s. 247–273). Podobnie jak rozdział drugi, także ta część rozprawy stanowi poważny, wiarygodny metodologicznie i odkrywczy wkład w badania nad zbiorem kazań Mikołaja z Błonia.

Rozdział czwarty i ostatni *Kazania Mikołaja z Błonia – wybrane wątki i motywy* (s. 309–471) odtwarza zapisaną w *Sermones* wizję świata w oparciu o szerzej omówione przez kaznodzieję „zagadnienia dotyczące człowieka (jego duchowość, fizyczność, role społeczne i religijne), dogmatyki, filozofii, eschatologii i obowiązków oraz dyskusji religijnych, jak również elementy wiedzy przyrodniczej czy kategorie percepcji świata, takie jak czas i przestrzeń” (s. 23). Przedsięwzięcie to wymagało gruntownej lektury pełnego zbioru kazań w celu pieczołowitego wydobycia i złożenia w całość mozaiki wzmianek oraz mniej lub bardziej obszernych opisów. Uzyskany efekt nie pozwala jednak na wiążące konkluzje. Obraz bowiem

wyłaniający się z kazań Mikołaja wymaga odniesienia do kontekstu innych – polskich i obcych – kolekcji kazań, by można było wskazać elementy wspólne dla różnych nurtów tradycji kaznodziejskiej oraz elementy odrębne, swoiste, a następnie podjąć ostrożną próbę określenia, czy i jak w dziele Mikołajowym odzwierciedla się XV-wieczna rzeczywistość⁵.

Rzetelna, ważna i potrzebna monografia Lidii Grzybowskiej nie tylko zapełnia dotkliwą lukę w dociekaniach nad twórczością Mikołaja z Błonia, ale także wiarygodnie wskazuje ich dalsze perspektywy. Wydatnie przyczynia się do rozwoju polskich badań nad kaznodziejstwem średniowiecznym, akcentując szczególną rolę refleksji metodologicznej, która uwzględnia złożoność kazania jako fenomenu ówczesnej kultury. Stanowi przykład dobrze już ugruntowanego warsztatu badawczego i pozwala żywić nadzieję na kolejne istotne prace Autorki w tej domenie. Wreszcie zaś może służyć za dobry punkt odniesienia innym badaczom łacińskich kolekcji kazań doby średniowiecza.

Bibliografia

- Stępień P., *Łowienie rzeczywistości. O „Flores sermonum” Mikołaja z Wilkowiecka*, „Pamiętnik Literacki” 2020, z. 2, s. 119–131.
- Szostek T., *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997.
- Ulanowski B., *Mikołaj z Błonia, kanonista polski z pierwszej połowy XV wieku*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 23, Kraków 1888, s. 1–60.
- Zahajkiewicz M., „*Tractatus sacerdotalis*” Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu wieku XIV i XV, Lublin 1979.

⁵ Szerzej o tym problemie badawczym: P. Stępień, *Łowienie rzeczywistości. O „Flores sermonum” Mikołaja z Wilkowiecka*, „Pamiętnik Literacki” 2020, z. 2, s. 119–131.